

analysis using a set of socio-geographical methods, techniques and approaches. The methodology of socio-geographical study aimed to determine the trends and directions of development of regional agriculture and identification of modern forms of geospatial organizations providing efficiency of its operation. Socio-geographical study of the transformation processes in the territorial organization of the agribusiness aims to analyze the current situation and trends and prospects of development of agricultural production in the conditions of the market. Achieving this goal requires the definition and the basic principles of research, and the application of general scientific principles as well as specific methodological principles in the consideration of a particular research problem. The paper identifies the main theoretical and methodological principles and methodological approaches in the study of shifts of the territorial organization of agriculture.

Key words: agrarian and industrial complex, agribusiness, transformation, development, structural changes, methodology, methodological approach.

Стаття надійшла до редколегії
29.10.2014 р.

УДК 911.3

Роман Молікевич

Досвід географічного вивчення проблем формування здоров'я

Стаття присвячена історії дослідження питання здоров'я в географії. Схарактеризовано історію перших географічних досліджень здоров'я, виникнення і розвиток медичної географії, медичного картографування, досліджено питання здоров'я населення в СРСР та незалежній Україні. Зокрема, показано внесок радянських медичних географів і нинішніх вітчизняних географів.

Ключові слова: здоров'я, медична географія, захворюваність, медичне картографування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття «здоров'я» – досить складна медико-філософсько-соціальна категорія, воно має більше сотні визначень, але енциклопедичне тлумачення таке: «Здоров'я – це природний стан організму, який характеризується його рівновагою з навколишнім середовищем і відсутністю будь-яких хвороботворних змін» [4, с. 442]. З географічного погляду, важлива перша частина визначення, де «здоров'я» – це рівновага «організм – навколишнє середовище». Тим більше, що в суспільній географії «навколишнє середовище» – це простір життєдіяльності населення, а відтак і предметний напрям суспільної географії [24, с. 63]. Осмислення проблем формування здоров'я в певних умовах середовища, як і систематизація відповідних напрацювань фахівців із цієї проблематики, сьогодні одне з головних завдань суспільно-географічних досліджень.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджували проблематику здоров'я багато географів і представників інших наук. У цій статті описано науковий доробок Я. Монзея, К. Фукса, Дж. Сноу, Сонсона, Ламберта, Гірша, С. А. Подолинського, О. Є. Восійкова, В. І. Вернадського, В. М. Кубійовича, О. О. Шошина, Б. Б. Прохорова, С. В. Ряценка, Є. І. Ігнат'єва, О. П. Авцина, С. А. Малхазової, В. О. Шевченка, О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук, В. М. Гуцуляка, В. А. Барановського, О. Я. Романів, Н. В. Корнілової, К. П. Мухи, І. В. Мартусенко, Г. А. Баркової, Х. Є. Подвірної, І. А. Манаснкової, Н. І. Мезенцевої, С. П. Сонько, Д. В. Шиян.

Мета й завдання статті полягають в аналізі стану та еволюції досліджень формування і динаміки здоров'я в географічній науці, виділенні найбільш значних робіт, які сприяли формуванню медико-географічного напрямку, насамперед на пострадянському просторі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Здоров'я – багатоаспектний показник. Здоров'я людей багато в чому залежить від природних чинників, від рівня розвитку суспільства, науково-технічних досягнень, умов життя та праці, стану навколишнього середовища, розвитку системи охорони здоров'я і т. д. Усі ці фактори тісно взаємопов'язані між собою і сукупно або сприяють зміцненню здоров'я, або викликають певні хвороби.

Безпосередньо вивчення проблем формування й зміни здоров'я в географії передусім пов'язано зі становленням і розвитком потужного дисциплінарного напрямку – медичної географії.

Традиційно батьківщиною медичної географії називають Італію. Уперше визначив поняття «медична географія» італійський учений Б. Раммаціні (XVII ст.) [7]. Хоча вже в другій половині XVI ст. французький учений і політик Жан Боден звертався до вчення Гіппократа про вплив природних умов на здоров'я людини, доповнивши його своїми уявленнями. Будучи яскравим представником географічного детермінізму, він наголошував на впливі клімату на психіку та характер людей, соціальний розвиток країн. У своїй книзі «Досвід медичної географії» Ж. Боден намагався за допомогою низки наук показати вплив зовнішніх факторів на здоров'я людей.

У Росії 1762 р. Яків Монзей писав про необхідність займатися природничими спостереженнями, досліджуючи місцерозташування, погоду, звичаї місцевих жителів, які можуть впливати на стан здоров'я.

1792 р. опубліковано роботу німецького вченого Л. Фінке «Узагальнення медичної практичної географії» [6]. У ній автор пояснює, що медична географія – це наука, яка вивчає вплив місцевості на здоров'я людей. Він ставить завдання описати кожну країну, її географічне положення, стан землі, води, повітря; схарактеризувати її жителів, їхні звички та моральні норми в контексті впливу цих факторів на здоров'я населення. 1853 р. одне з визначень науки «медична географія» дав німецький учений К. Фукс [9], який побачив головне завдання медичної географії у вивченні законів поширення та розподілення захворювань на Землі. Аспекти географічної залежності поширення хвороб заклав англієць Дж. Сноу 1854 р. Він пояснив причини захворюваності на холеру в Лондоні тим, що будинки хворих розташовані біля водних об'єктів, які є осередком хвороби.

1856 р. виходить англійський «Атлас природних явищ» Сонстона, у якому опубліковано одну з перших світових карт хвороб, а 1880-го в «Атласі» Ламберта вже представлено декілька карт світу, які демонстрували поширення хвороб залежно від клімату [14].

1856 р. німецький патолог, епідеміолог, гігієніст, історик медицини Гірш опублікував свою першу статтю з географічної патології, а потім (упроводовж 1861–1884 рр.) – три томи керівництва з історико-географічної патології. Саме Гіршу належить ідея створення «медичної географії» в Німеччині [25]. Але розглядати медичну географію як галузь загальної географії почали лише в середині XIX ст. До цього часу вона більшою мірою належить до медичних наук.

1879 р. вийшла друком робота С. А. Подолинського – видатного українського економіста та медико-географа – «Життя і здоров'я людей на Україні». У ній автор указує на найважливіші параметри суспільного здоров'я: народжуваність, смертність, стать, тривалість життя, темперамент, спадковість, дитяча смертність; пояснює вплив природного та штучного середовища на життєдіяльність українців [21]. Учений проаналізував захворюваність на найбільш поширені хвороби в тодішній Україні (холера, дизентерія, тиф, віспа та ін.), запропонував шляхи покращення медичної ситуації. С. А. Подолинський наголошував, що значно покращити здоров'я українців можна через зміни їх господарських і культурних устоїв життя.

1893 р. видано книгу видатного російського кліматолога й географа О. І. Восійкова «Дослідження кліматів для цілей лікування та гігієни», у якій автор розвиває ідею кліматолікування, а також розглядає вплив метеорологічних факторів (насамперед зміни повітряних мас, проходження атмосферних фронтів) на організм людини.

Великий внесок у розвиток географії здоров'я належить В. І. Вернадському – вченому-геологові, біологові, ґрунтознавцеві. У його книзі «Біосфера», де викладені результати досліджень живої речовини, її геохімічної природи, представлено багато матеріалів, які лягли фундаментом у розвиток географії здоров'я. Сам приклад В. І. Вернадського, його інтерес до широкого спектра наук і методи досліджень свідчать про багатофакторний підхід до явищ природи [19].

1937 р. видано «Атлас України і суміжних країв» В. Кубійовича, у якому було вміщено карти смертності населення та дитячої смертності [10].

У СРСР активні дослідження з медико-географічної проблематики проводилися в Інституті географії Сибіру та Далекого Сходу АН СРСР (наразі Інституті географії імені В. Б. Сочави Сибірського відділення РАН) та у Відділі медичної географії Географічного товариства АН СРСР. У цей період медико-географічні дослідження були спрямовані на виявлення впливу природних і соціально-економічних факторів на здоров'я людини.

Вивчав провідну роль соціально-економічних факторів у комплексному впливі умов місцевості на здоров'я населення О. О. Шошин – військовий лікар і медико-географ, представник Ленінградської наукової школи медичної географії [28]. З його ініціативи в складі Географічного товариства СРСР у 1954 р. було створено Відділ медичної географії. Він розробив типову програму медико-географічного дослідження, яка включала в себе загальну медико-географічну характеристику території; аналіз статистичних й інших даних про загальну захворюваність населення та про досліджувану нозологічну форму; вивчення меж поширення нозології, які визначаються впливом природних і соціально-економічних факторів. Досить значні наукові розробки провів О. О. Шошин щодо питання організації охорони здоров'я з урахуванням природних і соціально-економічних умов регіонів Росії [13].

Представники Іркутської наукової школи медичної географії – Є. І. Ігнат'єв, Б. Б. Прохоров, С. В. Рященко [26]. Б. Б. Прохоров опублікував низку робіт, присвячених медико-географічній характеристиці освоєних районів Сибіру та Забайкалля [22]. С. В. Рященко довів, що на формування медико-екологічної системи регіону впливають і природні, і господарські умови території: спеціалізація регіональної економіки, рівень освоєності території тощо. Радянський медико-географ Є. І. Ігнат'єв визначав медичну географію як гілку, галузь географії, що вивчає географічне середовище у взаємозв'язку зі здоров'ям соціально організованої людини. І не випадково в межі цієї науки включають і країнознавство в розділах вивчення особливостей здоров'я населення окремих країн з урахуванням впливу клімату, геології, гідрології та особливостей життя [12].

Але справа не лише в особливостях хвороб і територій, а й у їх взаємозв'язках. Основна мета медичної географії – дослідження причин і закономірностей виникнення хвороб як фактору формування здоров'я населення. О. П. Авцин писав: «Зведення медичної географії лише до однієї гігієни місцевості представляло б невиправдане спрощення і медичної; і географічної сторони проблеми. Пошук причин виникнення хвороб – це складний, багатоетапний шлях, повний знахідок і розчарувань. Тільки багатофакторний підхід до проблеми може розв'язати завдання пошуку» [1].

Велике значення в розвитку медико-географічних досліджень мали наукові наради із цієї актуальної тематики. 1962 р. в Ленінграді на першій всесоюзній нараді були обговорені стан та перспективи розвитку цього напрямку; на другій – географічне середовище й здоров'я людини (1965); на третій – географія хвороб людини (1968); на четвертій – медико-географічний кадастр СРСР; на п'ятій – питання медико-географічного районування та прогнозування (1979); на шостій – методологічні основи медичної географії (1983). Цей перелік показує широкий фронт досліджень, що проводять медичні географи. Не випадково в колишньому СРСР видавали й реферативний журнал «Медична географія».

У липні 1976 р. в Москві відбувся 23-й Міжнародний географічний конгрес. На ньому було створено нову робочу групу Міжнародного географічного союзу «Географія здоров'я», у завдання якої входило: координація досліджень із проблем географії інфекційних та неінфекційних захворювань, географічної патології – вивчення рідкісних хвороб і географії охорони здоров'я [25].

Серед представників Московської наукової школи медичної географії особливої уваги заслуговують дослідження С. М. Малхазової [15], у яких поєднано фундаментальну (медико-екологічні роботи, аналіз глобальних екологічних змін та здоров'я населення) та прикладну (комплексний медико-географічний аналіз територій, медико-географічні карти Калінінградської та Московських областей) складники.

У сучасній українській географічній науці вивчали й вивчають проблеми здоров'я населення В. О. Шевченко, О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук, В. М. Гуцуляк, В. А. Барановський, О. Я. Романів, Н. В. Корнілова, К. П. Муха, І. В. Мартусенко, Г. А. Баркова, Х. Є. Подвірна, І. А. Манаєнкова, Н. І. Мезенцева, С. П. Сосько, Д. В. Шиян та ін.

Медичним картографуванням в Україні займалися В. О. Шевченко, В. А. Барановський, К. Г. Пироженко. Зокрема, 1995 р. опубліковано «Медико-демографічний атлас України» [17], який являв собою синтез зусиль медиків і географів у вивченні здоров'я та умов життєдіяльності населення. 1997 р. під керівництвом Л. І. Зеленської вийшов друком «Медико-екологічний атлас Дніпропетровської області» [11]. 2000 р. В. А. Барановський створив «Екологічний атлас України», у якому подано синтез знань із медичної географії та екології [2]. Як підсумок, за період незалежності розроблено досить велику кількість медико-географічних карт майже для всіх областей України.

В. О. Шевченко уклав «Атлас злоякісних пухлин серед населення України» (1986), «Атлас захворюваності злоякісними пухлинами населення окремих країн-членів РЕВ» (1983). Він працював у колективі авторів, які розробляли концепцію ризику зараження населення окремими інфекціями, що набуло втілення в атласі «Риск зараження населення сибірської язвой, столбняком, аскаридозом, туляремією, лептоспирозом в УРСР» у 25 томах-випусках (за кількістю областей України) у 1989 р. [5].

Особливої уваги заслуговують роботи В. М. Гуцуляка. Професор Гуцуляк – корифей вітчизняної медичної географії. Саме він доклав багато зусиль для розвитку медико-екологічного напрямку, предметом дослідження якого є медико-екологічний потенціал геосистеми людина – природне середовище. Оцінка медико-екологічної ситуації проводиться на основі критерію відповідності екологічного потенціалу довкілля оптимальним потребам населення. В. М. Гуцуляк провів комплексну медико-географічну характеристику території Чернівецької області, проаналізував масове захворювання на алопецію дитячого населення м. Чернівці у 1988 р. [8].

Проблему медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу в регіональному розрізі досліджувала і Л. Т. Шевчук. Вона запропонувала модель регіонального аналізу й прогнозу медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу; сформулировала та проаналізувала медико-соціальні цілі трудовикористання в різних стратегіях соціально-економічного розвитку регіону [27].

Досліджувала медико-географічні основи здоров'я дитячого населення О. Я. Романів, яка проаналізувала показники здоров'я дітей на матеріалах Хмельницької області [23]. Також розроблено теоретико-методологічні засади медико-географічного дослідження здоров'я дитячого населення, проаналізовано особливості ретроспективної динаміки та сучасного стану здоров'я дітей, оцінено перспективи формування дитячого здоров'я в регіоні, розроблено медико-географічне районування Хмельницької області для цілей управління здоров'ям.

Дослідження І. В. Мартусенко спрямовані на вивчення медичного комплексу, що, своєю чергою, є одним із провідних факторів формування здоров'я населення [16]. Вона дослідила теоретико-методологічні засади територіальної організації і комплексно-пропорційного розвитку регіонального медичного комплексу та обґрунтувала практичні рекомендації щодо його оптимізації в межах Вінницької області.

Вивчала проблеми регіональних медичних систем також А. Г. Баркова, яка розробила комплексний індикатор медичного обслуговування, що розраховується за допомогою показників захворюваності та ступеня відтворення населення; виконала групування та ранжування районних медичних систем Харківської області; здійснила медико-географічне районування регіону; обґрунтувала загальні рекомендації з реформування медичної системи Харківської області [3].

Досліджував вплив екологічних умов на здоров'я населення й К. П. Мух, який удосконалив методику медико-екологічних досліджень; провів медико-екологічну оцінку на основі кореляційного аналізу між концентрацією забруднюючих речовин у компонентах ландшафту й захворюваністю населення; визначив природно-антропогенні чинники, які сприяють виникненню медико-демографічних ризиків [20].

2009 р. колектив учених-географів під керівництвом Н. І. Мезенцевої здійснив порівняльний аналіз захворюваності населення різних регіонів України [18].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Опрацювання досвіду досліджень дає підстави зробити висновок, що географічні знання та їх застосування в опрацюванні проблем здоров'я затребувані суспільством і науковою громадою. Подальший розвиток досліджень значно розширить і поглибить розуміння комплексного взаємовпливу географічного середовища та здоров'я населення.

Джерела та література

1. Авцин А. П. Введение в географическую патологию / А. П. Авцин. – М. : Медицина, 1972. – 328 с.
2. Барановський В. А. Екологічний атлас України / В. А. Барановський. – К. : Географіка, 2000. – 42 с.
3. Баркова Г. А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдосконалення : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Г. А. Баркова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
4. Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М. : Совет энцикл., 1972. – Т. 9. – С. 442.
5. Географи Київського Університету : довідник / Я. Б. Олійник, С. Ю. Бортник, М. Д. Гродзинський та ін. – К. : ВГЛ «Обрії», 2003. – 92 с.

6. Гуцуляк В. Історія розвитку та сучасний стан медико-географічних досліджень / В. Гуцуляк, К. Муха // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географічна. – 2009. – Вип. 36. – С. 115–121.
7. Гуцуляк В. М. Загальна медична географія світу : монографія / В. М. Гуцуляк, Г. Л. Нечипоренко, В. О. Шевченко. – К. : [б. в.], 1998. – 178 с.
8. Гуцуляк В. М. Медико-екологічна оцінка ландшафтів Чернівецької області : монографія / В. М. Гуцуляк, К. П. Наконечний. – Чернівці : Рута, 2010. – 150 с.
9. Гуцуляк В. М. Медична географія (екологічний аспект) : навч. посіб. / В. М. Гуцуляк ; Чернів. держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 1997. – 72 с.
10. Довідник з історії України. В 3-х т. / К. Бондаренко, В. Гордієнко, Я. Грицак та ін. / Ін-т істор. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – К. : Генеза, 1993. – Т. 2 (К–П). – 435 с.
11. Зеленська Л. І. Екологія людини : Медико-екологічний атлас Дніпропетровської області / Л. І. Зеленська, Ю. О. Агеев, Т. Л. Васильєва. – Київ ; Дніпропетровськ : Відродження, 1997. – 24 с.
12. Игнатьев Е. И. Принципы и методы медико-географического изучения природных компонентов географической среды / Е. И. Игнатьев // Медицинская география. Итоги и перспективы. – Иркутск : Изд-во АН СССР, 1964. – С. 20–42.
13. Келлер А. А. Медицинские географы РГО / А. А. Келлер. – СПб. : RETROS, 2003. – 143 с.
14. Кучер Т. В. Медицинская география / Т. В. Кучер, И. Ф. Колпашикова. – М. : Просвещение, 1996. – 160 с.
15. Малхазова С. М. Медико-географический анализ территории: картографирование, оценка, прогноз / С. М. Малхазова. – М. : Науч. мир, 2001. – 240 с.
16. Мартусенко І. В. Територіальна організація медичного комплексу Вінницької області : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / І. В. Мартусенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 24 с.
17. Медико-географічний атлас України / В. А. Барановський, К. Г. Пироженко, В. О. Шевченко. – К. : Зелений світ, 1995. – Вип. 1. – 32 с.
18. Мезенцева Н. І. Суспільно-географічний аналіз захворюваності населення регіонів України / Н. І. Мезенцева, С. П. Батиченко // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіон. зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – Вип. 7. – С. 130–134.
19. Мочалов И. И. В. И. Вернадский: Наука. Философия. Человек. Кн. 1. Наука в исторических и социальных контекстах / И. И. Мочалов, В. И. Оноприенко. – М. : ИИЕТ им. С. И. Вавилова РАН, 2008. – 408 с.
20. Муха К. П. Медико-екологічна оцінка поселенських геосистем Чернівецької області : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.11 / К. П. Муха ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 20 с.
21. Подолинський С. А. Життя і здоров'я людей на Україні / С. А. Подолинський. – К. : [б. в.], 1879. – 244 с.
22. Прохоров Б. Б. Медико-географическая информация при освоении новых районов Сибири / Б. Б. Прохоров. – Новосибирск : Наука, 1979. – 200 с.
23. Романів О. Я. Медико-географічні основи здоров'я дитячого населення (на матеріалах Хмельницької області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / О. Я. Романів ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 16 с.
24. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підруч. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закладів / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
25. Чаклин А. В. География здоровья / А. В. Чаклин. – М. : Знание, 1986. – 149 с.
26. Чистобаев А. И. Медико-географические научные школы в СССР и постсоветских странах / А. И. Чистобаев, З. А. Семенова // География и природ. ресурсы. – 2012. – № 2. – С. 155–160.
27. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз / Л. Т. Шевчук. – Львів : [б. в.], 2003. – 489 с.
28. Шошин А. А. Основы медицинской географии / А. А. Шошин. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – 147 с.

Моликевич Роман. Опыт географического изучения проблем формирования здоровья. Стаття посвящена истории исследования вопроса здоровья в географии. Рассмотрены история первых географических исследований здоровья, возникновение и развитие медицинской географии, медицинского картографирования; исследованы вопросы здоровья населения в СССР и независимой Украины. В частности, выделен вклад советских медико-географов и современных отечественных географов.

Ключевые слова: здоровье, медицинская география, заболеваемость, медицинское картографирование.

Molikevych Roman. Experience of Geographical Study of the Problems of Health Formation. This article focuses on the history of research health in geography. The publication deals with the history of the first geographical investigations of health, emergence and development of medical geography, medical mapping, investigations of health in the USSR and independent Ukraine. The contribution of soviet medical geographers and geographers of modern Ukrainian are allocated separately.

Key words: health, medical geography, morbidity, health mapping.

Стаття надійшла до редколегії
21.10.2014 р.